

BİBLİYOGRAFYA

MARCEL RICHARD, *Répertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs* (= Yunan elyazmaları ihtiva eden kütüphaneler ve kataloglarının repertuarı), "Centre National de la Recherche Scientifique, Publications de l'Institut de Recherche et d' Histoire des textes: I", ikinci baskı, Centre National de la Recherche Scientifique, Paris 1958; XIX - 276 s. ciltli.

İlk baskısı 1948 de satışa çıkan bu el-kitabının ¹ on yıl sonra ikinci baskısı yapılmış bulunuyor. Paris'de *İlmi Araştırmalar Millî Merkezine* bağlı *Metinler Tarihi ve Araştırması Enstitüsü'nün* yayınlarının ilk cildi olarak basılan bu kitap, adından da anlaşıldığı gibi bir rehberden, pratik bir buldurdan ibarettir. *M. R.*in, güzel bir cilt içinde, nefis bir kâğıda basılmış olan kullanışlı eserini bir kaç bakımdan bizim için dikkate değer bulduğumuzdan -esas ihtisas sahamızın dışında kalmasına rağmen- burada tanıtmayı lüzumlu gördük.

Kitabın başındaki kısa önsözde, dünyanın dört köşesine dağılmış olan eski grek elyazmalarını bildiren katalogları tanıtan ilk "bulduru" teşebbüslerinden bahsedilmektedir. *M. R.*in eseri, bu önsözde de belirtildiği gibi bu yoldaki ilk teşebbüs değildir. Tanınmış paleografya mütehassısı V. Gardthausen 1903 de basılan kitabında ², Yunan elyazması ihtiva eden belli başlı eski veya yeni kütüphanelerin tarihçeleri ile beraber kısa bir bulduru da meydana getirmiş, bunu 1924 de O. Schissel'in ³, 1930 da da W. Weinberg ⁴ in denemeleri takip etmiştir. Gardthausen'in kitabında o devrin Osmanlı İmparatorluğu'nun hıristiyan elyazmaları ihtiva eden kütüphanelerinin tarihçeleri hakkında bilgi verilmiştir ⁵. Bu arada İstanbul'daki

¹ İlk baskı hakkında sayıları onu bulan tahlil ve tenkit yazıları için bk. "*Byzantinische Zeitschrift*", 43 (1950), 71, 399, 45 (1952) 132. İlk baskının eksik ve hatalı tarafları hakkında etraflı bir tenkit yazısı için bk. G. Perl, *Bemerkungen zum Répertoire des Bibliothèques et des Catalogues de Manuscrits Grecs von M. Richard*, "*Aus der byzantinischen Arbeit der DDR*" Berlin 1957, 293-300. *M. R.* in eserini basan müessese tarafından yayınlanan güzel büyük bir ciltte ise eski yunan elyazmaları hakkında umumi bilgiler toplanmıştır: R. Devreesse, *Introduction à l'étude des manuscrits grecs*, Paris 1954.

² V. Gardthausen, *Sammlungen und Cataloge griechischer Handschriften*, "*Byzantisches Archiv*, 3", Leipzig 1903, VIII+96 s.

³ Othmar Schissel, *Kataloge griechischer Handschriften*, "*Bücherkunde in Einzeldarstellungen, I*", Graz 1924, çok ufak boyda XII+84 s. Bu kitapçık numaralı 625 nüsha olarak basılmıştır.

⁴ W. Weinberger, *Wegweiser durch die Sammlungen altphilologischer Handschriften*, "*Sitzungsberichte der öst. Akademie der Wissensch. in Wien, Phil.-hist. Klasse*" cilt 209, 4, Wien 1930.

⁵ V. Gardthausen, *ay. esr.* s. 79-87. G. Moravcsik, *Byzantinoturcica I*, Berlin 1958 (2. baskı) s. 593-607 de, Bizans tarih elyazmalarını mükemmel bir listesi mevcuttur.

eski Bizans kütüphaneleri üzerinde de durulur ki, bu da kitabın daha fazla bir tarih araştırması olarak hazırlandığını gösterir⁶. O. Schissel'in sevimli ve zarif kitapçığı ise şehirlere göre tertibi ve numaralı paragraf sistemi ile sadece bir rehber, bir bulduru olarak düşünülmüştür. *M. R.*in eserine bu birbirinden tamamen farklı çalışmalardan ikincisinin örnek olduğunu yine önsözden öğreniyoruz. Yazar, dünyaya dağılmış olan eski Yunan elyazmalarına sahip kütüphanelerin adlarını, buralarda saklanan elyazmaların sayısını, bazı hallerde -umumiyetle az sayıda olduklarında- yazmaların konularını ve nihayet bu elyazmaları hakkında -eğer var ise- yayınların veya katalogların referanslarını kullanışlı bir tertibe göre araştırmacılara sunmaktadır. İlmî araştırma dallarının en zahmetli ve o derecede de belki en nankör olan böyle bir çalışmanın faydası ve göreceği hizmetin büyüklüğü hiçbir zaman inkâr edilemez. Ancak böyle bir çalışmanın karşılaşacağı zorluklar da azımsanamaz. Nitekim yazar son yarım yüzyıl içinde dünyayı alt-üst eden kargaşalıklar içinde yerleri değişen, yok olan veya Avrupa'nın özel koleksiyonlarında iken bunların dağılması ile izleri kaybolan kütüphaneler ve yazmalar karşısında ne kadar çetin bir işe girişmiş olduğunu itiraf eder. Fakat böyle bir repertuarın tertibi sırasında karşılaşılan zorluk yalnız bundan ibaret değildir. Diğer önemli bir problem de hangi cins elyazmalarının bu rehberin çerçevesi içine alınacaklarının tesbiti hususunda kendisini gösterir. *M. R.* önsözde belirttiğine göre, bu bakımdan şöyle bir yol takip ederek, papiroloji sahasına giren yazmaları yani vesikaları, *collation*'ları ve bilhassa XVII-XIX. yüzyıllarda hayli çok sayıda yapılmış olan elyazma istinsahlarını ve bir de yeni yazmaları bu rehberin çerçevesi içine almamıştır. Buna karşılık, Weinberg'in vaktiyle yaptığı teklifi, yani beşten aşağı sayıda elyazmaya sahip kütüphaneleri repertuar dışında bırakmak fikrini kabul etmemiştir. Yazar ikinci baskının önsözünde ise (s. XV-XIX) adları geçen kütüphanelerde aradan geçen on yıl içindeki değişiklik ve yenilikleri dikkate aldığı bildirildikten başka ilk baskı hakkında yazılan tenkitleri, kendi rehberini bizzat kullanarak edindiği tecrübeyi ve kütüphaneler ile temaslara sonunda aldığı taze bilgiler ile bu yeni baskıyı hazırladığına işaret eder. Yazar ikinci önsözünde ortaya koyduğu eserin tam ve nihai olmaktan çok uzak bulunduğunu bildiğini de açıkça söylemek samimiyetini gösterir. *M. R.*nin programı sadece bir bibliyografya hazırlamak değil fakat aynı zamanda da ne oldukları bilinmeyen elyazmalarının izlerini de araştırmak, hiç değil ise, ilgi uyandırıp bunların encamları hakkında kesin bir bilginin edinilmesini temindir. *M. R.*in gösterdiği bir misal bu hususta çok dikkat çekicidir: Geçen yüzyılda 532 adet eski Yunan elyazmasına sahip olduğu bilinen İngiltere'de Cheltenham'daki özel Philipps kütüphanesi bundan 70 yıl kadar önce dağılmış, koleksiyonun içinden 240 cildi Berlin'deki Staatsbibliothek satın almış, diğerleri ise ağır ağır meçhul koleksiyonlara dağılmıştır. Son kalan 6 yazma, 1949 da British Museum'a verilmiştir. 1887 -1948 yılları arasında satılan 286 yazmadan

⁶ Bu münasebetle, Münih Üniversitesinde eski Bizans manastır kütüphanelerinden İstanbul, Selânik ve Anadolu'da olanlar hakkında gayet etraflı ve o derecede de değerli bir doktora tezinin yapılmış olduğuna burada dikkati çekmek isteriz (O. Volk, *Die byzantinischen Klosterbibliotheken von Konstantinopel, Thessalonik und Kleinasien*, München 1954, Dissertation). Daktilo ile yazılmış bir nüshası Münih Üniversitesi Bizans Enstitüsünde bulunan bu tezin bir kitap haline basılması temenni olunur.

ancak 57 sinin umumi kütüphanelerde ve 6 sınıfın özel koleksiyonlarda olduğunun bilinmesine karşılık, 223 yazmanın bugün nerede ve kimlerin elinde olduğu meçhuldür!

*M. R.*ın kitabı elyazma kataloglarını biraraya getiren bir bibliyografya olmakla beraber, içinde bir takım kısımlar da ihtiva etmektedir. Eser dört bölüme ayrılmıştır. Bunlardan ilki umumi bir bibliyografya (s. 1-2), ikincisi özel konulara göre tertiplenmiş katalogların listesidir (s. 3-7). Bu kısımda simya ilmi, astroloji, Mukaddes kitap, tarihli elyazmalar, hagiografya, litürji ve tıp konularındaki eski Yunan elyazmaları kataloglarının bibliyografyası yer almıştır. Üçüncü kısım ise (s. 8-17) bölge ve memleketlere göre bibliyografyalara ayrılmıştır. Burada Arnavutluk, Almanya, Amerika ve Kanada, İngiltere ve İskocya, Avusturya, Belçika, İspanya, Fransa, Yunanistan, İtalya, Hollanda, Polonya, Romanya, İsveç, İsviçre, Suriye, Türkiye, Sovyet Rusya hakkındaki toplu bibliyografyalar bulunmakta, diğer memleketler için ise, dördüncü kısma yâni şehir adlarına göre tertiplenen bölüme başvurmak lâzım gelmektedir. Avustralya, Brezilya, Bulgaristan, Danimarka, Mısır, Macaristan, İrlanda, Ürdün, Lübnan, Yeni Zelanda, Portekiz, Çekoslovakya ve Yugoslavya, Yunan elyazmasına sahip kütüphanesi olan şehirleri ile temsil edilmişlerdir.

Kitabın ağırlık merkezi Dördüncü bölüm olup (s. 23-245) fransız imlâsına göre yazılan şehir adlarına göre tertip edilmiştir. Bu arada ancak bazı manastırlar, eyalet, dağ veya ada adı ile bu listeye girmiştir. *M. R.* şehir adlarını fransızcadaki yazılışlarına göre sıraladığından Bremen, Freiburg, Trier gibi Alman şehir adları Brême, Fribourg, Trèves olmuştur. Türkiye yer adlarının yazılışlarında ise yeknesak bir sistemin kullanılmadığı dikkati çeker. Meselâ Edirne için *Andrinople (Édirné)* yazılmış, buna karşılık *Aretzu* adındaki yerin bugün neresi olduğu gösterilmemiştir. Diğer taraftan Gümüşhane *Argyropolis (Gumuch-Khane)*, Foça *Palaio Phokaia*, Kayseri dolaylarındaki Sarmısaklı *Sarmousak-Kli* olarak yazılmıştır. Anadolu yer adlarındaki bu karışıklığın başlıca sebebi, bu yerlerdeki elyazmaları hakkındaki yayın ve katalogların rumca olması ve *M. R.*ın de doğrudan doğruya bunlara dayanmasıdır. Her ne kadar bugün bu yerlerde artık eski Yunan elyazması mevcut değil ise de, yazarın eski mevcuda göre bir tertip yaptığına göre bir defa bu yer adlarını kontrolden geçirmesi herhalde doğru olurdu. Kanaatimize göre, üçüncü bir baskısı muhakkak yapılacak olan bu kitapta, yeni baskıdan evvel Türkiye yer adları ciddî bir incelenmeden geçirilmelidir. Her bibliyografya maddesinde ve her rübrikte bir numara bulunması (bütün kitapta 884 numara vardır) tekrarları önlemekte, kitabın hacmini azaltmakta ve yollamaları çok kolaylaştırmaktadır. Kitabın sonundaki iki ekten birincisinde (s. 246-252) iki baskıdaki bibliyografya kotlarının karşılıkları, diğerinde içinde katalog yayınlanmış olan başlıca periyodiklerin adları, bahis konusu makaleleri ihtiva eden fasikül ve sayı numaraları (s. 253-260) yer almıştır. Nihayet s. 261-276 da zaten yeter derecede kullanışlı olan bu kitaba daha da kolay istifade edilir bir mahiyet vermek gayesiyle hazırlanan fakat maalesef her nedense tertip hataları ile dolu 16 sahifelik bir endeks yer almıştır.

Kitabın üçüncü bölümünde (s. 19-22) Türkiye'deki elyazmalar hakkındaki eski duruma göre toplu bilgi veren yayınlar bildirilmiş olmakla beraber, dördüncü bölümde, yer adlarına göre tertiplenen listede eski yayınlarda yazma bulunduğu bildirilen belli başlı Anadolu ve Trakya şehir, kasaba ve köylerine rübrikler ayrılmıştır.

İstiklâl savaşından sonra eski Yunan ve hıristiyan elyazmalarının yalnız İstanbul ve Ankara'da bulunması, eski katalogların değerini bir dereceye kadar ortadan kaldırmakla beraber, yazar araştırmaları kolaylaştırmak gayesiyle listesini yine eski tertibe göre yapmıştır. Kitabın dördüncü bölümünün incelenmesi bugünkü sınırlarımız içindeki yerlerden şuralarda 1923 e kadar eski Yunan elyazmaları bulunduğu öğrenilmekte ve bunlardan bir kısmının ne olduğu da tesbit olunabilmektedir.⁷

S. 27, EDİRNE (*Andrinople*): Stephanides'in yayınladığı kataloğa (1905, 1907) göre burada olan 152 yazma 1922 de Yunanistan'a götürülmüş, ve 6 sı Bizans Müzesinde diğerleri ise büyük bir ihtimalle Benaki müzesi deposuna girmiştir.

S. 30, ANKARA: Klementides tarafından yayınlanan (1911) kataloğa göre 30 yazma vardı. Bunlar 1916 yangınında yanmış buna karşılık, İstiklâl savaşından sonra Trabzon'dan getirtilen yazmalar Ankara Arkeoloji Müzesine, ve *İstanbul Rum Edebiyat Kurumu (Hellenikos Philologikos Syllogos)* nun elyazmaları ise *Türk Tarih Kurumu* kütüphanesine girmiştir. Bunlardan Arkeoloji Müzesinde olanlar hakkında Dessimann ve bilhassa Bees tarafından etraflı neşriyat yapılmasına karşılık, diğer kütüphanedeki yazmalar hakkındaki yegâne yayın Moraux tarafından yazılan kısa bir haberden ibarettir.

S. 31, AVŞAT (*Aphousia-Aramblar*): Gedeon'un kataloğuna göre (1895) burada beş yazma vardı. *M. R.* bu yazmaların bugünkü durumları hakkında bir bilgi vermez.

S. 32, DARIÇA? (*Aretzu*): Buradaki Rum okulunda bazı yazmalar olduğu vaktiyle bildirilmiş ise de bunların sonra ne oldukları meçhuldür.

S. 32, GÜMÜŞHANE (*Argyropolis-Gumuch-Khane*): Buradaki kıymetli bir yazma şimdi Atina'da Benaki müzesindedir, diğer bir yazma ise kayıptır.

S. 57, URLA (*Bourla*): Evvelce burada görülen IX-X. yüzyıllara ait palimpsest⁸ bir *İncil*'in 1921 de yandığı zannedilmektedir.

S. 70, HEYBELİADA (*Chalki*): Üç muhtelif yerdeki hayli çok sayıda yazma, 1936 da Patrikhane kütüphanesine götürülmüştür. (bk. aşağıda : İSTANBUL).

S. 91, ENEZ (*Enos*): XII. yüzyıla ait hayli zedelenmiş bir *İncil* 1908 de zikr edilmiştir.

S. 93, EVEREK : 1908 de Lebides'in buradaki Hagios Konstantinos kilisesinde gördüğü yazma, *M. R.* nin ayrı bir yerde (s. 20, no. 97) de bildirdiğine göre şimdi Atina'da Bizans Müzesindedir.⁹

⁷ Bu listede yer adlarının yanında parantez içindeki italik dizilmiş adlar, *M. R.* nin kitabında kullanılan şekli göstermektedir. *M. R.* in zikrettiği yeradlarının hepsinin bugünkü karşılıklarının kesin surette tesbiti maalesef mümkün olamamıştır.

⁸ Palimpsest yazmalar (umumiyetle vesikalarda rastlanır) evvelce bir defa kullanıldıktan sonra, yazıları silinerek varakları yeni bir metin için tekrar kullanılan yazmalardır, Ultraviyole şuaları ve modern fotoğrafılık sayesinde bu gibi yazmaların silinen ilk yazıları da okunabilmektedir. Almanya'da küçük bir kasabada Beuron'daki *Erzabtei*'de kurulan bir Palimpsest enstitüsü yıllardanberi bu yolda araştırmalar yapmakta ve buraya mensup rahip Alban Dold tarafından yayımlar yapılmaktadır.

⁹ Yine Everek menşeli, XI yüzyıla ait olduğu tahmin edilen parça halindeki bir elyazması, geçen yüzyıl içlerinde İstanbul'a gitmiş, buradan da Avrupa'ya geçmiştir. Bu yazma 1931 de Roma'da kitapçı L. Oelschki'den Illinois Üniversitesi tarafından satın alınmıştır, bk. B. E. Perry, *A Manuscript fragment of the Prochiron*, "Byzantinische Zeitschrift" 33 (1933) 362.

S. 94, FARASSA: Yine Lebides¹⁰ tarafından görülen bir yazmanın sonraları İzmir'de İvan Mezoğlu tarafından bir Ruma satıldığı bilinmektedir (kşl. s. 20, no.97)

S. 97, GELİBOLU (*Gallipoli*): Burada üç yerde olan 44 yazma evvelce Papadopoulos-Kerameus tarafından tanıtılmıştı. Bunlardan Hagios Demetrios kilisesine ait bir yazma, Londra'da Bernard Quaritch kitabevinin 767 sayılı kataloğunda 1957 de satışa çıkarılmıştır. Yine Gelibolu'daki Hagios Nikolaos kilisesine ait diğer bir yazma ise Atina'da Benaki müzesindedir.

S. 97, GAZİKÖYÜ? (*Ganachora*): 1896 da Gedeon tarafından görülen üç yazmanın 1912 depreminden önce buradan gittikleri M. R. tarafından tahmin olunmaktadır.

S. 97, GEMLİK: Metropolitlik kütüphanesinde evvelce iki yazma olduğu bilinir.

S. 106, EREĞLİCE? (*Heraklitza*): 1886 da burada bir kaç yazma olduğu tesbit edilmiştir. M. R.e göre, şimdi bunlardan biri Atina'da Bizans Müzesinde, diğer biri ise Chicago'da Üniversite kütüphanesindedir.

S. 108, İNCESU (*Indjésou*): 1908 de Lebides tarafından görülen bir yazmanın nerede olduğu bilinmemektedir.

S. 108, İSTANBUL : M. R. ¹¹ buradaki kütüphaneleri başlıca iki gruba ayırmıştır. İlk grupta: Patrikhane kütüphanesinin hazine kısmı ¹² (Katalogu, Soteriou tarafından, 1938), 20 yazma; aynı yerde Heybeliada Panagia Kamariotissa manastırı kitapları (Katalogu, Cakopoulos tarafından, 1953), 171 yazma (kayıbolan dört yazmadan biri Amerika'da Michigan Üniversitesinde Ann Arbor'da ortaya çıkmıştır); aynı yerde Heybeliada Hagias Trias manastırı kitapları (Katalogu, Cakopoulos tarafından, 1956) şimdi 8 i eksik olmak üzere 147 yazma; aynı yerde yine Heybeliada Ruhban Mektebi kitapları (Katalogu, Cakopoulos tarafından, 1957) 1881 de yayınlanan eski katalogda 177 yazma vardır; Patrikhane kütüphanesinin esas kitapları, M. R. 1955 de burada arada bazı eksikler ile yazma sayısının 233 ü bulunduğunu tesbit etmiştir. 1956 da yeni bir yazmanın daha girdiği de bilinmektedir. Topkapı sarayı kütüphanesinde Hıristiyan yazmaları ¹³ (Katalogu, Deissmann tarafından 1929),

¹⁰ Kayseri dolaylarındaki Zincirdere'de Rum okulunda öğretmen olan ve Kapadokya mağara kiliseleri hakkında bir kitap da yazmış olan (kşl. *Byzant. Zeitsch.* 10, 1898, 654) Anastasios Lebides (veya Levidis) in kendisinde de bir yazma vardı, kşl. s. 20 no. 97. Kitabın liste kısmında bahsi gecmiyen bu yazmanın, 1955 de Atina'da Levidis'in torunlarının elinde olduğunu M. R. tesbit etmiştir.

¹¹ İstanbul'dak islâmi olmayan elyazmaları için eski bir rehber teşebbüsü olarak bk. Deutsche Arch. İst. Abt. İstanbul [Alman Ark. Enst. İstanbul Şubesi], *Wegweiser für Wissenschaftliche Reisen in der Türkei*, 2. baskı, İstanbul 1933, 31-33.

¹² Patrikhane kütüphanesindeki minyatürlü bir yazma hakkında bk. Gennadios Arabacıoğlu, *Un Evangile manuscrit orné de merveilleuses miniatures conservé au Patriarcat oecuménique*, İstanbul 1932.

¹³ Hakkında şimdiye kadar hayli yayın yapılmış olan bu koleksiyondan bir yazma, bir Avrupa seyahati sonunda garip bir surette ortadan kaybolmuştur, kşl. A. Deissmann, *Forschungen und Funde im Serai*, Berlin-Leipzig 1933, 57, no. 11; S. Eyice, *Bizans devrinde İstanbul'da tababet, hekimler ve sağlık tesisleri*, "İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası", 21 (1958) 665.

Arkeoloji Müzesinde devredilenler ile 57 yazma; Ayasofya kütüphanesi (Papazoğlu tarafından 1939 da tanıtılan) 2 yazma; Katolik Rum Metropolitliği Kütüphanesi-Beyoğlu: 1 yazma.

Yazar ikinci grupta ise, evvelce İstanbul'da iken yerleri değişen kütüphaneleri bildirmiştir ki bunlar arasında şu koleksiyonlar yer almıştır: İstanbul Rus Arkeoloji Enstitüsü kitapları (Kataloğu, Enstitünün Dergisi [= *Izvestija*]nde yayınlanmıştır, 1899-1912): 200 kadar yazma, İlk Dünya harbinden sonra uzun zaman İstanbul'da Arkeoloji Müzesinde durduktan sonra Sovyet devletine teslim edilmiş olup¹⁴ bunlar şimdi (195 yazma) Leningrad'da Akademi Kütüphanesindedir. İstanbul Arkeoloji Müzesi kütüphanesindeki kitaplar (Kataloğu, Mystakides tarafından, 1930) 8 yazma, 1929 da Topkapı Sarayı kütüphanesine devredilmiş, fakat sonraları Trabzon'daki Soumela manastırından çıkmış bir *İncil* yine Arkeoloji Müzesi tarafından satın alınmıştır. Rum Edebiyat Kurumu kitapları (Katalogları, Papadopoulos-Kerameus ve Sarros tarafından, 1892 ve 1931-1932) 137 yazma, 6 ekşi ile Ankara'da Türk Tarih Kurumu kütüphanesine intikal etmiştir. Rum mektebi kitapları (Kataloğu, Papadopoulos tarafından) 60 yazma, *M. R.e* göre şimdi nerede oldukları meçhul; Metokhion Panagiou Taphou kütüphanesi kitapları (Kataloğu Moraitakes tarafından, 1935-1940 natamam), 827 yazmaya sahip olan bu muazzam koleksiyonun, *M. R.e* göre ne olduğu "resmen bir esrardır" (*La localisation actuelle de cette collection est officiellement un mystère*). Fakat yazar bu kitaplardan birinin Paris'de Bibliothèque Nationale'da, bir diğerinin Chicago'da Üniversitede, nihayet bir üçüncüsünün büyük bir ihtimal ile New York'ta Dikran G. Kelekian kütüphanelerinde bulunduğunu tesbit ettiğine göre "esrar perdesinin" ucunu biraz kaldırabilmişe benzer. Hagios Georgios kilisesi kitapları, 2 yazma, şimdi Patrikhanede; Hosios Paraskevi kilisesi, 1 yazma, şimdi nerede olduğu meçhul; Zographeion lisesi kitapları (Kataloğu, Papadopoulos tarafından) hiçbiri 1600 yılından daha önceye ait olmayan 46 yazma, şimdi Galatasaray'da Panagia kilisesinde. Özel koleksiyonlardan Sarros kitapları (Kataloğu, M. Sarros tarafından, 1914) 21 yazma, şimdi Atina'da yine aynı ailede (kşl. s. 41, XI); A. D. Mordtmann kitapları (Kataloğu, Mordtmann tarafından 1892) 1 yazma, ne olduğu meçhul¹⁵.

S. 123, GERZE (*Karouse-Kertza*): Burada evvelce Alexoudes tarafından görülen (1907) yazma bir *İncil* şimdi New York'da Pierpont-Morgan kütüphanesindedir.

S. 125, KAYSERİ: Lebides'in 1908 de bildirdiği tek yazma hakkında *M. R.* bir bilgi edinememiştir (kşl. 20, no. 97).

S. 127, KİRKİNCE (*Kirkendsche-Kirkintzès*): 1909 da Lambakes'in zikrettiği yazma *İncilin* ne olduğu meçhuldur (kşl. s. 21, no. 99).

¹⁴ H. Edhem (Eldem), *İstanbul'da iki irfan evi, Alman ve Fransız Arkeoloji Enstitüleri ve bunların neşriyatı*, İstanbul 1937, 8; S. Eyice, *Arkeoloji Enstitüleri* maddesi, *İstanbul Ansiklopedisi*.

¹⁵ Orientalist A. D. Mordtmann (1811-1879) in büyük oğlu olan bizantinolog ve hekim Dr. A. D. Mordtmann (1837-1912) in bir kısmı babasından kendisine geçmiş olan yazmalarının ne olduğu bilinmemektedir (kşl. F. Babinger, *A. D. Mordtmann d. Ä. Anatolien*, Hannover 1925, s. XXXIV). Fakat kitapların içlerindeki imzalardan anlaşılacağına göre, Mordtmann'ın kütüphanesinin büyük bir kısmı İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsüne geçmiştir.

S. 154, ECEABAT (*Madytos*): Lambros tarafından 1884 de tanıtılan beş yazma, nerede oldukları meçhul.

S. 168, MÜREFTE (*Myriphyton-Mérefte*): 1913 de Gedeon burada Metropolitlikte XIII. yüzyıla ait bir *İncil* görmüştür, bugün nerede olduğu meçhul. Yine burada 1886 da Papadopoulos tarafından özel bir koleksiyon tesbit edilen üç yazma da kayıptır.

S. 170, SELÇUK (*Néa Ephesos*): Buradaki Rum mektebinde 1906 da Zerbos, Tıp yazarı Amida (Diyarbakır) lı Aetios'un eserinin ikinci kısmının XIX. yüzyılda yapılmış bir istinsahına rastlamıştır.

S. 172, İZNIK (*Nicée*): Panagia-Koimesis kilisesinde olan ve 1914 de Papadopoulos'un tanıttığı yazma bir *İncil* şimdi kayıptır.

S. 172, İZMİT (*Nicomédie*): Buradaki eski bir kütüphane 1840 da yanmıştır. Kleonimos ve Papadopolos'un 1867 de bildirdikleri bir *İncil* şimdi Atina'da Bizans Eserleri Müzesinde diğer bir yazma ise kayıptır.

S. 183, FOÇA (*Palaea Phokaia*): 1876 da Papadopoulos-Kerameus, 2 si özel bir koleksiyonda olmak üzere 24 yazma tesbit etmiştir. Sonra İzmir'e Rum mektebine devredilen bu yazmalar 1922 de bu okulun kütüphanesi ile yanmıştır.

S. 197, TEKİRDAĞI (*Rodosto*): 1877 de Foerster tarafından yayınlanan XVI. yüzyıla ait bir kataloğa göre burada 171 yazma vardı. Sonraları Gedeon tarafından tesbit edildiğine göre (1907) bu kütüphane 1842 deki bir yangında hayli zarar görmüş, sayıları kesin olarak bilinmeyen geri kalan yazmalardan bazıları şimdi Atina'da Milli Kütüphanededir.

S. 208, SAMSUN (*Samsoun-Amisos*): Ioannides'in tanıttığı yazma bir *İncil*'in ne olduğu meçhuldür.

S. 209, SARMISAKLI (*Sarmousa-Kli*): 1908 de Lebides'in tanıttığı yazma bir *İncil* şimdi Leningrad'da Umumî Kütüphanede, bunun bir *folio*'su ise Atina'da Bizans Müzesindedir (kışl. s. 20, no. 97).

S. 210, SİLİVRİ (*Sélybrie*): 1886 da Papadopoulos'un buradaki Rum Okulunda gördüğü üç yazma, şimdi nerede oldukları meçhul.

S. 214, SİNASOS (*Sinassos*): Lebides'in burada gördüğü bir yazma *M. R.*in bildirdiğine göre muhtemelen İstanbul'da satılmıştır. Şimdi kimin elinde olduğu bilinmemektedir (s. 20, no. 97).

S. 215, İZMİR (*Smyrne*): Buradaki Rum Okulu (Evangelike Skhole) 143 ü 1877 de Papadopoulos-Kerameus'un hazırladığı katalogta tanıtılan 300 kadar elyazmasına sahip bulunuyordu. İçlerinde minyatürleri bakımından değerli iki yazma da ¹⁶ bulunan bu kütüphane 1922 de tamamen yanmıştır. Yine İzmir'de ayrıca Hagios Ioannes kilisesinde yazma bir *İncil* vardı. A. Zakharis'in özel koleksiyonundaki yazmaların ne oldukları hususunda *M. R.* bir bilgi vermez. Ancak, Uppsala Üniversitesinde parşömen üzerine yazılmış üç *İncil* vardır ki, bunların

¹⁶ Buradaki minyatürlü yazmaların sanat tarihi bakımından değerleri önceleri belirtilmişti: Th. Ouspensky, *Miniatures de l'Octateuque grec de Smyrne*, Leyden 1909; J. Strzygowski, *Der Bilderkreis des griechischen Physiologus des Kosmas Indikopleustes und Oktateuch nach Handschriften der Bibliothek zu Smyrna*, "Byzantinisches Archiv," Leipzig 1899.

Konsolos F. W. Spiegelthal tarafından İzmir'de elde edilerek 1891 de İsveç'e yollandıkları bilinmektedir (kış. s. 230, no. 832).

S. 222, TARABYA (*Thérapia*)¹⁷ Terkos Metropolitliğinin kütüphanesinde 1906 da bir yazma *İncil* görülmüş ise de sonra bunun ne olduğu tesbit edilmemiştir.

S. 225, TRABZON (*Trébizonde*): 1912 ve 1915 de Papadopoulos tarafından katalogu yapılan 50 kadar yazmadan bir tanesi Ankara Arkeoloji Müzesine, bir tanesi, Atina'da Bizans Müzesine, iki tanesi Chicago Üniversitesine kütüphanesine, dört tanesi (İstanbul Arkeoloji Müzesi eliyle) Topkapı Sarayı kütüphanesi geçmiştir. Bu dolaylardaki Soumela manastırının 1912 de yine Papadopoulos'un tertip ettiği katalogunda bildirilen 86 yazmadan 35 i Ankara'da Arkeoloji Müzesinde, biri belki İstanbul'da Topkapı Sarayında, biri ise Atina'da Bizans Müzesindedir. Yine bu bölgedeki Prodromos ve Peristeras manastırının yazmalarından ancak bir tanesi Oxford'da Bodleian'da bulunmuştur.

S. 228, ÇATALCA (*Tsatalisa*): *M. R.* in yanlış olarak Yunanistan'da olarak gösterdiği Çatalca'da Anastasiades'in özel koleksiyonunda yakın devre ait tıbbi konulu üç yazmaya rastlanmıştır, şimdi nerede oldukları meçhul.

Bu durum, eski ve içlerinde hayli değerli olanları da bulunan hıristiyan elyazmaları ile de ilgilenmemiz gerektiğini göstermektedir. Bu cins yazmalar eski eser olduğuna göre, bunların sahipleri kim olursa olsun, dışarı çıkartılmaları eski eserler kanunu çerçevesi içinde muhakeme edilerek önlenmelidir.¹⁸ Son yarım yüzyıl için-

¹⁷ *M. R.* in Heybeliada veya Tarabya gibi yerleri İstanbul bahsi içinde bildirmesi kanaatimize göre daha doğru olurdu.

¹⁸ Vaktiyle Osmanlı İmparatorluğu'na gelen Batılı seyyahların başlıca gayelerinden birini buradan eski Yunan yazmaları toplamak teşkil ediyordu. Kanunî Süleyman zamanında İstanbul'a gelen Baron de Busbeck "gemi dolusu" yazma topladığını ve bunları (240 kadar) Venedik üzerinden Viyana'ya yolladığını 1562 de yazar (kış. Ogier Ghiselin von Busbeck, *Vier Briefe aus der Türkei*, trc. W. von der Steinen, Erlangen 1926, 223; türkcesi H. C. Yalçın, tarafından *Türk Mektupları*, İstanbul 1939, 301). XIX. yüzyıla kadar bütün seyahatnamelerde hemen hemen aynı şeylere rastlanır. E. Jacobs, *Untersuchungen zur Geschichte der Bibliothek im Serai zu Konstantinopel*, I "Sitzb. d. Heidelberger Akad. Phil.-Hist. Klasse, 21 Abh.," Heidelberg 1919, muht. yerler de Topkapı sarayındaki hıristiyan yazmalarından Padişahlar tarafından yabancılara hediye edilenler hakkında bilgi verilmektedir. Meselâ, Kanunî Süleyman 1543 den az önce Don Diego Hurtado de Mendoza'ya bir miktar yazma bağışlamış, 1687 de Fransız Pierre Girardin, saraydan para ile elde ettiği bir şahıs sayesinde 16 yazma almış, 1807 de Fransız elçisi General Sebastiani Selim III den değerli bir *İncil* elde etmiş, Rus sefiri A. Robanoff, dünyada tek nüshası Sarayda olan Kritovolos yazmasının önsözünü C. Tischendorff'a hediye edebilecek kadar (!) Sarayda nüfuz sahibi olmuş (bu önsöz şimdi kayıptır), 1869 da Abdülâziz, Avusturya İmparatoru'na dört yazma hediye etmiş, nihayet Abdülhamid 1877 de 35 adet yazmayı Budapeşte Üniversite kütüphanesine bağışlamıştır. bk, A. Deissmann, *adı geç. esr.* 22 ve dev. Merhum H. Edhem Eldem'in himmeti ile A. Deissmann tarafından hazırlanan her bakımdan mükemmel katalog sayesinde Sarayda kalan son yazmalar yabancı ellere geçmekten kurtarılmıştır.

deki büyük kayıplara rağmen Türkiye, Yunan dilinde eski yazmalar bakımından yine zengin bir merkez olabilir. Bunun için de, özel ellerdeki¹⁹ yazmaların imkân nisbetinde tesbiti, tarih veya sanat bakımından değerli olanlarının dışarı çıkmasının önlenmesi, Anadolu'da kalmış olanlar var ise bunların da Topkapı Sarayı, veya Ankara'da Millî Kütüphane, Arkeoloji Müzesi veya Tarih Kurumu gibi, bu sahada bir nüveye sahip müesseselerden birinde toplanması şarttır. Tabii bu arada, elde mevcut bilhassa minyatürleri veya tezhibleri bakımından çok değerli fakat harap bir haldeki yazmaların tamiri hiç değil ise toz haline gelmesinin önlenmesi de yerinde olur.²⁰ Mahallî müze ve kütüphanelerde yapılacak dikkatli bir anket, belki kaybolduğu zannedilen değerli yazmalardan bazılarını meydana çıkarabilir veya bilinmeyen yeni bazı yazmaları ortaya koyabilir.²¹

M. R. nin bu istifadeli ve kullanışlı rehberinin bir benzerinin de Dünyaya dağılması eski Türk yazmaları için yapılmasını temenni etmek isteriz.²² Gayretli bir kütüphanecimiz böyle bir sahayı kendisine vazife edindiği takdirde, M. R. nin kitabı ona faydalı bir örnek olabilir.²³

Münih, 10 Nisan 1959

Doçent Dr. Semavi EYİCE

¹⁹ 1956 da özel ellerde gördüğümüz tezhipli ve minyatürlü hayli değerli ermenice bir yazma, bu gibi eserlerin piyasada dolaştığının açık bir delilidir. Yurdumuzdan çıkan, minyatürleri bakımından çok değerli yazmalardan biri de şimdi Paris'de Bibliothèque Nationale'da bulunan meşhur erguvanî *Sinop İncil'i* (*Codex Sinopensis*) parçalarıdır, bk. A. Grabar, *Les peintures de L'évangélique de Sinope*, Paris 1948; 1899 da fransız subayı Jean de La Taille tarafından Sinop'da yaşlı bir Rum kadından satın alınarak, bir kaç ay sonra Bibl. Nat. a satılan bu yazmanın minyatürsüz bir varacağı da Güney Rusya'da Mariupol'da bulunmuştur. Leningrad da muhafaza edilen değerli minyatürlere sahip bir *İncil'in* ise Trabzon yakınındaki Karahisar'dan çıktığı bilinir, E. C. Colwell-H. R. Willoughby, *The Four Gospels of Karahisar*, Chicago 1936, 2 cilt; bu eserin tahlil ve tenkidi için bk. C. Höeg, *Le tétraevangile de Karahisar, "Byzantion"* 13 (1938) 701-710.

²⁰ Topkapı sarayı yazmalarından vaktiyle Th. Uspensky tarafından yayımlanan (*L'Octateuque de la Bibliothèque du Sérail*, München-Sofia 1907 "*Bulletin [=Izvestija] de l'Institut Arch. Russe"* 12, 1907) minyatürlü *Oktateuch* (*Tevrat*'ın ilk sekiz kitabı) çok harap bir halde bulunmasına rağmen, o devirde bu hususda eşsiz bir otorite olan Hugo Ibscher tarafından hayret verici bir mükemmeliyette tamir edilmiştir. Diğer minyatürlü yazmaların arasında maalesef hayli harap durumda olanlar vardır.

²¹ Şimdi İstanbul Arkeoloji Müzesinde olan Anadolu kiliselerinden toplanan eşya arasında da bu yolda bir araştırma yapılması yerinde olacaktır.

²² G. Gabrieli, *Manuale di Bibliografia Musulmana*, Roma 1916, artık eskimiş bir teşebbüstür. A. Sırrı Levend, *Yabancı kitaplıklar, "Türk Dili"* 5, sayı 54 (1956) 337-340, dar bir makale çerçevesi içinde M. R. nin kitabını andırır ufak bir çalışma yapmıştır. İranda da son zamanlarda yazmalar kataloglarının bir repertuarı hazırlanmasına teşebbüs edilmiştir, bk. *Afshar I, Bibliographie des catalogues des manuscrits persans*, "Publ. de l'Université de Tehran", Tehran 1958.

²³ M. R. in kitabının ikinci baskısı hakkında şimdiye kadar çıkan başlıca tahlil ve tenkit yazıları şunlardır: F. Halkin, "*Analecta Bollandiana*" 76 (1958) 428-430; N. A. Libadaras, "*Epeteris Etairas Byzantinon Spoudon*" 28 (1958) 515-520; Ch. Astruc, "*Bulletin de l'Association G. Budé*" 1 (1959) 157-164; M. I. Manousakas, "*Bulletin (=Deltion) de la Société Historique et Ethnique de la Grèce*" 13 (1959) 440-445.